

Н.В. Родіна, Б.В Бірон

КОПІНГ-ПОВЕДІНКА АНОМІЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Дана стаття презентує системну модель, що описує формування копінг-поведінки у аномічної особистості. Порівняльний аналіз виявив високу відповідність між копінг-стратегіями, розробленими в рамках загальної теорії напруги і транзакційної теорії стресу. Припускається, що незбалансованість копінг-стратегій, неподолання і нестача проактивного копіngu є специфічними характеристиками неделінквентного копіngu в особистості, що перебуває під значним впливом з боку суспільної аномії.

Ключові слова: *Копінг, аномія, трансформаційне суспільство, копінг-ресурси, копінг, що орієнтований на майбутнє, проактивний копінг, системні моделі копіngu.*

Огляд сучасного стану досліджень копінг-поведінки в українській психології, що здійснили А.Б. Коваленко та одна з авторів цієї статі – Н.В. Родіна, дозволив окреслити напрямки майбутніх досліджень в цій сфері [6]. З них можна виокремити, на наш погляд, найбільш **актуальний** напрямок: вивчення феномену подолання в контексті макросоціальних процесів.

Цією статтею розпочинається цикл публікацій, присвячених аналізу проблем, пов'язаних з впливом стану суспільства на індивідуальний копінг. Так, у системному аналізі поведінки подолання велике значення приділяється підсистемі «Соціальне середовище». Саме ця підсистема згідно моделі формування індивідуального копіngu [11] розглядається як сукупність взаємозалежних параметрів, одні з яких мають детермінуючий вплив на онтогенез особистості, а інші – модеруючий вплив на взаємозв'язки між усвідомлюваними та неусвідомлюваними компонентами психіки.

Сучасне українське суспільство характеризує перехідний, трансформаційний стан. Воно знаходиться на шляху до прийняття нових – демократичних – політичних та економічних принципів побудови держави. Але декларовані цінності-цілі ще не стали реальними регуляторами соціального життя, тому що вони не забезпечені відповідним цим цілям законами та політичними рішеннями. Виникла ситуація, коли одна ціннісно-нормативна система зруйнована, а інша не сформувалася – ситуація аномії [8]. Аномія є закономірним супутником соціальних змін у Центральній і Східній Європі, що ведуть до становлення стабільної політичної демократії та ефективною ринковою економікою [9].

Психологічною реакцією на зазначену соціальну ситуацію є аномічна деморалізованість. Її регулярний моніторинг проводиться Інститутом соціології НАН України з 1992 року [8]. Встановлено, що відтоді населення України характеризувалося вкрай високими значеннями цього показника, характерним для спільнот із високим рівнем аномії. Політичні події кінця 2004 року призвели до зниження поширеності морально-психологічної реакції на аномію, зафіксувавши формування сприятливих тенденцій суспільного розвитку [7].

Але на сьогодні вже зрозуміло, що за наступні роки українське суспільство так і не вийшло зі стану аномії і не набуло ознак громадянського [13].

Саме це і зумовило основну мету статі: теоретичний аналіз проблеми впливу аномічної деморалізованості на особливості копінг-поведінки особистості в стресових ситуаціях та побудова на підставі системного аналізу концептуальної моделі для дослідження цієї проблеми.

Сучасне розуміння терміна «аномія», що буквально означає «без нормності», коротко сформулював М. Дефлем [18]: аномія – це дефіцит ефективності або неефективності нормативної регуляції суспільства.

Аномія може розглядатися на двох рівнях: аномія як стан суспільства (макрорівень) і аномія як психологічний стан (мікрорівень). Так, ще Е. Дюркгейм у XIX сторіччі використовував цей термін стосовно цих двох рівнів і тим самим надав цьому поняттю зміст, який із деякими відхиленнями, з тими або іншими доробками використовується і сьогодні. Дослідженню макрорівня присвячена робота «Про поділ суспільної праці» [2], мікрорівня – «Самогубство» [3]. Для розуміння значення навантаженості даного концепту важливим є розгляд специфіки його використання у працях автора. Так, О.В. Калініною [5] був проведений контент-аналіз використання категорії «аномія» в цих роботах Е. Дюркгейма і визначена частота вживання цього поняття. Авторка відзначає, що в більш ранній роботі «Про поділ суспільної праці» аномія частіше розглядається як стан суспільства (76%), ніж як психологічний стан (24%). У роботі «Самогубство» фіксується діаметрально протилежна ситуація. Аномія як психологічний стан живиться майже в три рази частіше, ніж як стан суспільства в цілому – 46 випадків з 60 (77%).

Отримані результати пояснюються тим, що «Про поділ суспільної праці» – робота фундаментально-теоретична, тому категорія «аномія» розглядається Е. Дюркгеймом на макрорівні – як стан суспільства, як фаза переходу від старих норм до нових [2], у той час як в «Самогубстві» акцент робиться на аналізі конкретного соціального феномена, а тому він розглядає аномію як фактор самогубств [3].

В даній статі аномія аналізується саме на мікрорівні, де аномічний стан особистості вслід за Н.В. Паніною розцінюється як аномічна деморалізованість [8]. Після Е. Дюркгейма аномія на мікрорівні розглядається в контексті так званих теорій напруги. В їх фокусі уваги знаходиться феномен примушення індивіда до делінквентної поведінки з боку соціальних структур [15]. В 90-х роках ХХ ст. Р. Егню піддав критиці існуючі на той час концепції аномії і, спираючись на соціально-психологічну парадигму, створив свою теорію – загальну теорію напруги [16]. Він суттєво збагатив розуміння аномії на мікрорівні, включив до своєї теорії значно більшу кількість змінних. Хоча його підхід спочатку ставив своєю метою розширити зміст поняття «напруга», виводячи його за вузькі рамки розуміння даного терміна, як невідповідності між прагненнями і очікуваним результатом. Він постулював, що делінквентна поведінка викликається не тільки неможливістю досягти матеріальних цілей, але й труднощами в здобутті певної позиції в соціумі, невиправданими очікуваннями щодо майбутнього та наявністю зв'язків з людьми, що причетні

до кримінальних дій. Відповідно до теорії Р. Егню кримінальна поведінка і делінквентність є адаптацією до стресу, незалежно від його джерела.

Загальна теорія напруги цінна тим, що у ній дуже широко копінг-поведінка розглядається у зв'язку з аномією. Відповідь на напругу, що викликається аномією, не обмежується лише кримінальною поведінкою та делінквентністю. Згідно за Р. Егню існує дві різних категорії поведінки подолання: делінквентний (кримінальний) і неделінквентний (некримінальний) копінг – другий, на відміну від першого, не вступає у супереч існуючим у суспільстві законам. Р. Егню виділяє три основні типи копінг-стратегій, що характеризують неделінквентні відповіді людини на напругу. Когнітивні, емоціональні і поведінкові копінг-стратегії можуть бути застосовані з метою зменшення напруги [16].

Когнітивні копінг-стратегії дозволяють людині різними способами раціоналізувати стресори. По-перше, вона може мінімізувати важливість певної події чи ситуації, що викликає напругу. Щоб уникнути напруги, пов'язаної з неможливістю досягти певної цілі, людина починає вважати її менш важливою. По-друге, вона може акцентує увагу на позитивних аспектах події і розцінювати її негативні наслідки як мінімальні, а також ігнорувати факт, що негативна подія мала місце. Третій спосіб когнітивного подолання напруги реалізується шляхом прийняття відповідальності за негативні результати.

Щоб зменшити напругу, що викликана негативними відносинами, можуть бути використані також і копінг-стратегії другого типу – поведінкові. Ці види поведінки здатні протидіяти різним типам напруги. Люди можуть активно шукати позитивні стимули, або намагатися уникнути негативних стимулів. До того ж вони можуть активно шукати відплати у неделінквентний спосіб.

Третій тип копінг-стратегій, що виділяється Р. Егню, це – емоційний копінг. Він відрізняється двох попередніх тим, що індивід фокусується на усуванні негативних відчуттів замість того, щоб намагатися змінити саму подію (наприклад, виконує фізичні вправи чи займається релаксацією).

Загальна теорія напруги також припускає наявність факторів, які посилюють індивідуальну схильність до делінквентної поведінки, або які обмежують її. Ці фактори Р. Егню розглядає як копінг-ресурси, що детермінують вибір копінг-стратегій. Він вважає, що оцінивши їх співвідношення, можна спрогнозувати, якою буде поведінка аномічної особистості: делінквентною чи неделінквентною [16].

За даними автора деякі особливості темпераменту, самоповага, креативність можуть виступати у якості копінг-ресурсів, які зменшують імовірність участі людини у делінквентних чи кримінальних діях. Соціальна підтримка також відіграє велику роль у визначенні того, якою буде відповідь на аномію: чим більшою є соціальна підтримка людини, тим менш слід чекати від неї делінквентності. Коментуючи зазначені уявлення Р. Егню, слід зауважити, що вони дуже виразно кореспондують з широко відомими класифікаціями копінг-стратегій, запропонованими С. Фолкман і Р. Лазарусом в рамках трансакційної теорії стресу. Перша з них отримана шляхом вивчення копінг-поведінки студентів коледжу [19], друга класифікація – шляхом вивчення подружніх пар середнього віку [20]. Виділивши основні стратегії, що описує Р. Егню, ми

порівняли їх з такими з моделей С. Фолкман і Р. Лазаруса, зіставивши найбільш відповідні. Результати порівняльного аналізу наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Порівняння копінг-стратегій в моделях Р. Егню і С. Фолкман і Р. Лазаруса

Модель Р. Егню	Моделі С. Фолкман і Р. Лазаруса	
	Студенти	Подружжя
Когнітивний копінг		
Мінімізація важливості певної події	Дистанціювання	Дистанціювання
Акцентування уваги на позитивних аспектах події	Позитивна переоцінка	Фокусування на позитиві
Прийняття відповідальності за негативні результати	Прийняття відповідальності	Самозвинувачення
Поведінковий копінг		
Пошук позитивних стимулів	Пошук соціальної підтримки	Пошук соціальної підтримки
Уникання негативних стимулів	Уникання – відхід	Уникання
Активний пошук відплати	Конфронтація	-
Емоційний копінг		
Усування негативних відчуттів	Самоконтроль	Розрядка

Отже, неделінквентній когнітивній стратегії, метою якої є мінімізація важливості певної події, з нашої точки зору найбільш відповідає дистанціювання – спроби відділити себе від проблеми і звести до мінімуму значущість ситуації. Стратегію, яку Р. Егню характеризує, як акцентування уваги на позитивних аспектах події, можна зіставити з такими стратегіями С. Фолкман і Р. Лазаруса, як позитивна переоцінка та фокусування на позитиві, для яких властиві зусилля, спрямовані на створення позитивного значення ситуації. Неделінквентна стратегія прийняття відповідальності за негативні результати може бути порівняна з однойменною стратегією – прийняття відповідальності – в моделі для студентів, або з деякими зауваженнями зі стратегією самозвинувачення в моделі для подружніх пар.

Стосовно поведінкового копінгу можна зауважити, що пошук позитивних стимулів не має прямих корелятів в моделях С. Фолкман і Р. Лазарусом – його можна співвіднести з пошуком соціальної підтримки, розглядаючи соціальну підтримку, як один з видів позитивних стимулів, що їх шукають в умовах стресу. Проте стратегія, наведена Р. Егню, має на увазі більш широкий спектр позитивних стимулів. Запропонована автором загальної теорії напруги стратегія уникання кореспондує за своїм змістом з однойменними стратегіями в обох моделях С. Фолкман і Р. Лазаруса. Згідно цих моделей ця стратегія відображає прийняття бажаного за дійсне і поведінкові зусилля, що вживаються для відходу від проблеми. Останню стратегію, що відноситься до поведінкового копінгу – активний пошук відплати можна порівняти зі стратегією конфронтації з моделі, що апробо-

вана на студентах коледжу. Це порівняння доречно, оскільки конфронтація припускає агресивні спроби змінити ситуацію а також прояви деякої ворожості та ризику. Але в моделі для подружніх пар схожої стратегії не виявилося.

За Р. Егню емоційний копінг характеризувався єдиною стратегією, що описує усування негативних відчуттів. Її можна співвіднести зі стратегією розрядки з другої моделі С. Фолкман і Р. Лазаруса. Вона також з певними застереженнями може бути порівняна зі стратегією самоконтролю з першої моделі.

Тобто в загальній теорії напруги копінг пов'язується з аномією. А фактори, які виступають у якості копінг-ресурсів, розглядаються, як ті, що можуть модерувати вплив аномії на копінг. Звісно, зазначені Р. Егню неделінквентні копінг-стратегії реалізуються не тільки у аномічно деморалізованій особистості, але і у той, що не зазнала впливу аномії. Грунтуючись на проведеному порівняльному аналізі, можна з впевненістю стверджувати, що запропоновані автором неделінквентні відповіді людини на напругу не можна вважати специфічними для аномічної особистості. Тому виникає питання про особливі характеристики, що притаманні неделінквентним копінг-реакціям аномічної особистості. Поставлене питання пропонується вирішувати за допомогою системної моделі формування поведінки подолання, збудованій в рамках психодинамічної парадигми [11]. Згідно основної мети статі ми модифікували цю модель, зобразивши формування копінг-поведінки аномічної особистості у вигляді схеми, що наведена на рис 1.

Аномія, як будь-який критичний вплив середовища, апелює, в першу чергу, до неусвідомлюваного рівня особистості. Вона формує особистість в онтогенезі (1), до того ж виступає як чинник актуального стресу у особистості (2). Безнормність також є чинником, що змінює взаємовідношення між свідомим та несвідомим рівнями особистості (3). Дійсно, вплив несвідомого на свідомий рівень психіки може модеруватися різними вимогами соціуму, в тому числі і тими, що викликані існуванням аномії у суспільстві. Завдяки вищезначеному впливу аномії у особистості на свідомому рівні формується відчуття аномічної деморалізованості (4). У підсумку здійснювана копінг-поведінка є реакцією особистості на аномічний стан суспільства, а також залежить від того, наскільки сильно усвідомлюється відчуття аномічної деморалізованості. Емпірична верифікація даної моделі дозволить з'ясувати генез та особливості неделінквентного подолання в умовах аномії, та співвідношення між делінквентним та неделінквентним копінгом.

У плані емпіричних досліджень продуктивною виявилася теорія аномії, висунута американським соціологом і психологом Л. Сроулом [23]. Він одним з перших розробив спеціальну шкалу аномії. За допомогою цього тесту вимірювався рівень індивідуального аномічного стану, під яким автор розумів відчуженість людей від суспільства на основі втрати нормативних стандартів. На українській популяції цю методику було адаптовано Н.В. Паніною [8].

Проте ще до початку емпіричного дослідження можна висловити деякі припущення щодо специфіки копінг-відповідей в умовах соціальної аномії. По-перше, це різноманітні делінквентні спроби подолання: правопорушення, суїциди, зловживання алкоголем та наркотиками тощо [10]. По-друге, спектр неделінквентних копінг-стратегій аномічної особистості має бути незбалансова-

ним, дисгармонійним. Так, Г. Лассвелл [22] розглядав аномію як недостатню ідентифікацію тієї частини особистості, що втілює власне Его, з тією, яка відповідає за зв'язок з іншими людьми. До того ж особливостями аномічно дезінтегрованої свідомості є її мозаїчність, несистематизованість, ситуативність, безперервна змінюваність [1]. По-третє, для особистості, що піддається аномічному впливу, може бути характерним неподолання (нон-копінг), під яким розуміється індивідуальна нездатність опанувати зовнішні та внутрішні труднощі, що має наслідки щодо подальших стресів [17]. На пов'язаність індивідуальної аномії з апатією вказує ряд досліджень, наприклад, Ж.Т. Тощенко [12] вважає байдужість та апатію основними проявами аномії, а на думку В.М. Єфімової [4] аномія як соціальний феномен впливає на соціальну апатію мас.

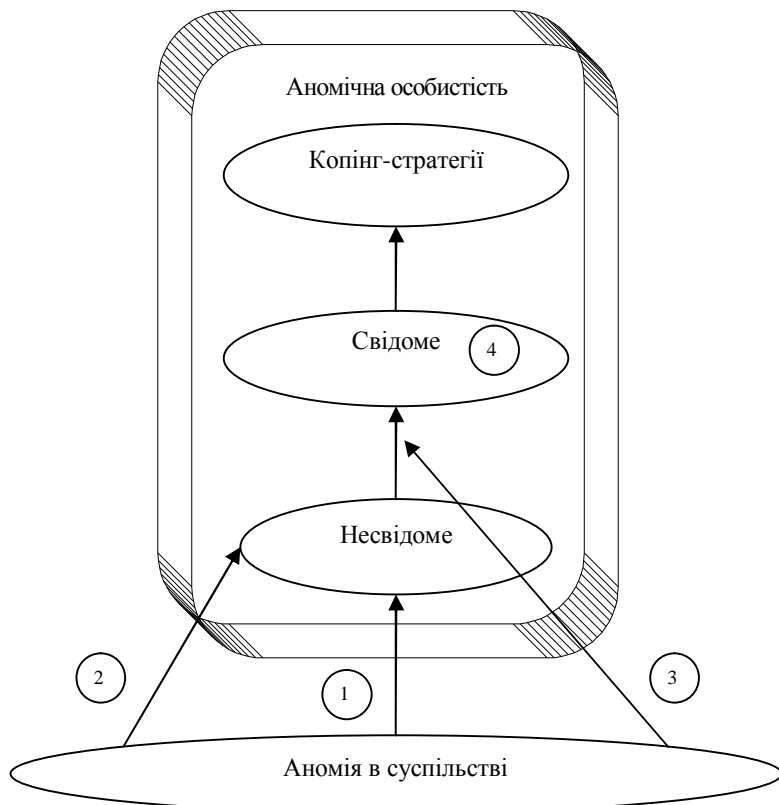

Рис. 1. Системна модель формування копінг-поведінки у аномічній особистості.

Слід додати, що в умовах безнормності стратегії подолання, орієнтовані на майбутнє, напевне, втрачають свою вагу. Про це свідчать дані, отримані М. Оданес, яка показала, що в болгарському суспільстві психологічна аномія

відображає безпорядність стосовно майбутнього [14]. Відомо, що в Україні в 2007 році невпевненість у майбутньому займала друге місце (43%) серед найхарактерніших ознак сучасного життя в Україні, поступаючись лише корупції [13]. Тобто у аномічній особистості слід чекати відносного зниження активності таких структурних компонентів орієнтованого на майбутнє копінгу, як превентивне та проактивне подолання. Останнього це стосується в більшій мірі, оскільки цей вид копінгу є найбільш активним і цілеспрямованим [21].

Таким чином, огляд наукової літератури показав недостатню теоретичну розробленість проблеми копінг-поведінки аномічній особистості. Лише єдина концепція – теорія загальної напруги Р. Егню розгорнуто пояснює вплив аномії на процеси подолання, але і вона потребує уточнень і подальшого розвитку, в тому числі і з урахуванням особливостей трансформацій, що відбуваються в українському соціумі. В статі постулюється, що вивчення специфіки копінг-поведінки аномічній особистості має відбуватися засобами системного аналізу. Перспективою наступних наукових досліджень є емпірична валідація наведеної теоретичної моделі.

Література

1. Бут В.В. Деструктивні процеси в умовах дезадаптації людини: соціально-філософський аналіз / Соціальні технології. – 2011. – №49. – С.247-258
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда/ – М.: Наука, 1991.– 572 с.
3. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. – М., 1994.– 399 с.
4. Єфімова В.М. Феномен аномії у професійній підготовці вчителя природничих дисциплін до збереження здоров'я учнів / Витоки педагогічної майстерності: Збірник наукових праць. – 2009. – №6. – С.236-240.
5. Калинина О.В. Контент-анализ использования категории «аномия» в творчестве Э. Дюркгейма / Надежды: Сборник научных статей студентов / – Вып.3. – Н. Новгород, 2005. – С.30-32.
6. Коваленко А.Б. Дослідження копінг-поведінки: Тенденції та перспективи / Наука і освіта. – 2011. – №9.– С.110-113.
7. Панина Н.В. Украинское общество 1994-2005. Год перелома. Социологический мониторинг. – К., 2005. – 149 с.
8. Панина Н.В. Аномия в посткоммунистическом обществе (на материалах исследований в Украине) / Куда идет Россия? Социальная трансформация постсоветского пространства. – Вып.III. – М., 1996. – С.334-340.
9. Пантич Д. Конфликты ценностей в странах транзисии / Социс. – 1997. – №2. – С.25-36.
10. Панфілова А.О. Социальные индикаторы аномии в трансформирующемся российском обществе: автореф. дис. ... канд. социол. наук. – Владикосток, 2007. – 26 с.
11. Родіна Н.В. Системне моделювання копінг-поведінки, що реалізується в парадигмі психодинамічного підходу. Концепція дослідження. / Актуальні проблеми психології. – 2010. – Т.11, В.3. – С.372-379.
12. Тощенко Ж.Т. Теоретические и прикладные проблемы исследования новых явлений в общественном сознании и социальной практике / Социологические исследования. – 2010. – №7. – С.3-6.

13. Яремчик С.С. Шляхи завершення трансформації українського суспільства / Вісник Львів. ун-ту. Серія соціологічна. – 2010. – Вип.4. – С.155-164.
14. Adnanes M. Social transitions and anomie among post-communist Bulgarian youth / M. Adnanes // Young. – 2007. – №15. – P.49-69.
15. Agnew R. Introduction / R. Agnew, N. Passas // The future of anomie / R. Agnew, N. Passas – Boston: Northeastern University Press, 1997. – P.1-26.
16. Agnew R. Foundation for a general strain theory of crime and delinquency / R. Agnew // Criminology. – 1992. – Vol.30, №1. – P.47-87.
17. Cilliers F. Salutogenesis: a model to understand coping with organizational change / F. Cilliers, A.M. Viviers, C.P. Marais // Unisa Psychologia. – 1998. – Vol.25, №2. – P.32-39.
18. Deflem M. Anomie / M. Deflem // The Blackwell Encyclopedia of Sociology. – Oxford: Blackwell Publishing, 2007. – P.144-146.
19. Folkman S. If it changes it must be a process: Study of emotion and coping during three stages of a college examination / S. Folkman, R.S. Lazarus // Journal of Personality and Social Psychology. – 1985. – №48. – P.150-170.
20. Folkman S. The dynamics of a stressful encounter: Cognitive appraisal, coping and encounter outcomes / S. Folkman, R.S. Lazarus, C. Dunkel-Schetter, A. De Longis, R. Gruen // Journal of Personality and Social Psychology. – 1986. – №50. – P.992-1003.
21. Gan Y. The two-factor structure of future-oriented coping and its mediating role in student engagement / Y. Gan, M. Yang, Y. Zhou, Y. Zhang // Personality and Individual Differences. – 2007. – №43. – P.851-863.
22. Lasswell H. The Threat to Privacy / H. Lasswell // Conflict or Loyalties / R. MacIver. – New York: Harper and Bros, 1952. – P.121-140.
23. Srole L. Social integration and certain corollaries: An exploratory study / L. Srole // American Sociological Review. – 1956. – 21. – P.709-716.

This paper presents a system model describing the formation of coping behavior of anomic personality. The comparative analysis revealed high correspondence between coping strategies developed in general strain theory and transactional theory of stress. The imbalance of coping strategies, non-coping and the deficiency of proactive coping are supposed as specific characteristics of nondelinquent coping in personality under the considerable influence of societal anomie.

Keywords: Coping, anomie, transformational society, coping resources, future-oriented coping, proactive coping, system models of coping.

УДК 159.923

Н.М. Савелюк

ФЕНОМЕН РЕЛІГІЙНОСТІ КРИЗЬ ПРИЗМУ МЕТОДОЛОГІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті здійснюється стислий аналіз класичних, неklasичних і постнеklasичних теоретико-методологічних засад дослідження феноменології релігійності. У відповідному контексті систематизуються усі базові напрямки та фундаментальні психологічні концепції, у межах яких ця феноменологія